

Osmanlı Kentlerinde 19. Yüzyıldaki Dönüşümler: İstanbul, Büyükdere Örneği

Selin Akdeğirmen Ercan*

Özet

Büyükdere, Boğaz'ın Karadeniz girişindeki ilk, en büyük ve derin limanlardan biridir. Doğal çevresiyle Antik Dönem'den beri hem yerleşim hem de gezinti alanı olarak önemli bir bölge olmuştur. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında elçilik yazlıklarının buraya taşınması ile başlayan süreçte kozmopolit yapısıyla Büyükdere, adeta Pera'nın bir uzantısı, sayfiyesi haline gelir. 19. yüzyılda pek çok farklı alandaki değişimin bir arada okunabildiği yerleşim, hem sayfiye olmasının getirdiği turizmde hem de sanayileşme sürecinde önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Büyükdere'den Sarıyer'e uzanan Piyasa Caddesi, değişen yaşam biçiminin bir göstergesi olup, rıhtımın sosyal yaşama ayrılmış olması Büyükdere'yi diğer Boğaziçi yerleşimlerinden ayırmaktadır. Bu makalede Büyükdere'nin 18. yüzyılda başlayan değişim süreci ve bunun etkenleri incelenmiş, yerleşimde 19. yüzyılda yaşanan kentsel dönüşümler ortaya konmuştur.

Anahtar sözcükler: Boğaziçi, Büyükdere, Tanzimat Dönemi, sayfiye, kentsel dönüşüm

Abstract

Transformations in Ottoman Cities in the 19th Century: the Case of Büyükdere, Istanbul

Büyükdere is one of the first, largest and deepest bays at the Black Sea end of the Bosphorus. With its natural environment, it has been an important area both as a settlement and a promenade since ancient times. With the location of foreign missions' summer houses there in the second half of the 18th century, Büyükdere became an extension—a suburb—of Pera with its cosmopolitan structure. The settlement, which experienced a multi-dimensional transformation through the 19th century, presents a case of gentrification in terms of both tourism and industrial development. Piyasa Caddesi extending from Büyükdere to Sarıyer is an indicator of the changing lifestyle, and the allocation of the quay as a social recreation area distinguishes Büyükdere from other Bosphorus settlements. This article examines the urban transformation of Büyükdere in the 18th and 19th centuries by taking into account various factors of this transformation.

Keywords: Bosphorus, Büyükdere, Tanzimat Period, countryside, urban transformation

Giriş

18. yüzyılın birikimiyle 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik pek çok alanda değişimler meydana gelmiştir. Bu değişimler sanayileşme, turizm gibi farklı alanlarda kendini göstermiş ve kent üzerinde somutlaşmıştır. Özellikle Tanzimat Fermanı (1839) sonrasında hızlanan İstanbul'daki değişim süreci, 19. yüzyıl ortalarından itibaren ulaşım olanaklarının da gelişmesiyle en üst noktasına varmış ve önceden gelen eğilimler doğrultusunda kent merkezinden Boğaziçi yerleşimlerine doğru bir kayma olmuştur.

1838 Ticaret Antlaşması ve sonrasında ekonomideki değişimler sonucunda İstanbul uluslararası bir pazar haline gelmeye ve ticaretle zenginleşen sınıflar kentten denize yakın bölgelerinde yazlık konutlar edinmeye başlamıştır. Burada

* Antalya Bilim Üniversitesi, Mimarlık Bölümü

ekonomik faktörlerle birlikte sosyal yapıdaki değişim etkili olmuş, insanlar sayfeye gitmeyi bir statü göstergesi olarak kabul etmiştir. Özellikle Boğaziçi kıyı yerleşimlerinden olan Büyükdere’de çok sayıda sefaret yazlıklarının bulunması buraya daha çok Pera’daki yabancıların ve gayrimüslimlerin gelmesinde etkili olmuştur. Bu da Büyükdere’yi Pera’nın bir uzantısı, mesiresi ve sayfiyesi konumuna getirmiştir.

Günümüzde Büyükdere semti, Kefeliköy ve Sarıyer arasında kalan, Hacıosman-Büyükdere Bayırı’ndan inen yolun kuzey yönündeki Çayırbaşı’nın ve Büyükdere Koyu’nun kuzeybatısında bulunan alan olarak geçmekte iken, geçmişte Büyükdere olarak bahsedilen alan Çayırbaşı’ndaki fidanlığın da içinde bulunduğu Büyükdere Çayırı’ndan Belgrad Ormanı ve bentlere kadar olan ve Büyükdere Çayırı’nı çevreleyen korularla köyün kuzeyindeki yamaçları da içine alan bölge olarak anılmaktaydı.¹ Bu nedenle doğal özelliklerinin Büyükdere’nin dönüşüm sürecindeki etkileri de göz önünde bulundurularak, incelemeler yapılırken daha geniş ölçekte bakılmıştır.

19. yüzyıldaki Büyükdere’yi ve rıhtımla ilgili bilgileri Sedat Hakkı Eldem’in 1979 tarihli *Boğaziçi Anıları* kitabından az da olsa edinebilmekteyiz. Bu çalışmayla paralel bir şekilde Arıoğlu “İstanbul Büyükdere Piyasa Caddesi’nin Oluşumu, Gelişimi ve Günümüz Şartlarında Değerlendirilmesi” adlı yüksek lisans tezinde Eldem’le benzer konuları ele almış ve cadde üzerindeki yapılarla yoğunlaşmıştır. Yağan’ın *İstanbul’un Tarihi Sayfiye Alanları ve Dönüşüm Süreçleri* adlı kitabı, sayfiyelerin dönüşüm sürecini ve parametrelerini anlamak için önemli bir kaynaktır.

19. yüzyıldaki kentsel dönüşüm süreci literatürde daha çok İstanbul kent merkezi (Tarihi Yarımada, Galata-Pera, Üsküdar) üzerinden incelenmiş, yapılan araştırmalar sonucunda Büyükdere gibi kente uzak olan yerleşimler üzerinde çok fazla durulmadığı görülmüştür. Fakat kendi içinde farklı dinamikleri bulunan Büyükdere’de bu süreç pek çok alanda yerleşim üzerinden okunabilmektedir. Bu bağlamda Büyükdere’nin 19. yüzyıl boyunca geçirdiği kentsel dönüşüme etki eden faktörler haritalardan, arşiv belgelerinden ve yazılı kaynaklardan tespit edilmeye çalışılmıştır. Atatürk Kitaplığı, SALT Araştırma Arşivi ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’ndeki haritalar ve belgeler doğrultusunda hem yerleşimin demografik yapısı, hem de rıhtım ve yangın haritaları üzerinden dönüşüm etkenleri incelenmiştir.

Büyükdere’ye ait yerleşim ve çevresini net okuyabildiğimiz sadece 1918 tarihli Necib Bey ve 1926 tarihli Rumeli Ciheti haritaları bulunmaktadır. Bunun yanında Axa Sigorta’ya ait SALT Araştırma Arşivi’nde bulunan ve bir sigorta haritası olduğunu tahmin ettiğimiz, fakat tarihi bilinmeyen² harita da buradaki yapıların yapım sistemleri ve otellerin okunabilmesi açısından yararlı olmuştur. Büyükdere için büyük önemi olan rıhtımla ilgili net bilgilere ulaşabildiğimiz en erken tarihli mevcut istikamet haritaları 1913-14 yılına tarihlenmektedir. Bütün bu veriler göz önünde bulundurularak Büyükdere üzerinden bir okuma yapmaya çalışılmıştır.

1 Çiğdem Aysu, “Büyükdere”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 1 içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), 359.

2 Diğer haritalarla yapılan karşılaştırmalar sonucunda haritanın 1914-1926 yılları arasında yapılmış bir sigorta haritası olduğu tahmin edilmektedir.

19. Yüzyıl Öncesinde Büyükdere

Büyükdere ve çevresi, Boğaz'ın Karadeniz girişinde, derin koyu, sakin denizi ile iyi bir limanı olması, kuzey rüzgârlarına kapalı konumu ve doğal kaynaklarıyla Antik Dönem'den itibaren sürekli olarak yerleşimlerin bulunduğu bir alan olmuştur.³ Tchihatchef, Büyükdere'nin antik çağın en ünlü vadisi olduğunu belirtmiş⁴ ve bu bölge Osmanlı Dönemi'nde de hem saray hem de yabancılar tarafından önemli bir mesire yeri olarak kullanılmıştır.

İstanbul Boğazı tarihin en erken dönemlerinden itibaren önemli bir geçit yeri olmuştur. Yapılan çalışmalar sonrasında Antik Dönem'de Boğaziçi'nde geniş çapta bir yerleşimin olmadığı, doğal özellikleri göz önüne alınarak rüzgârdan korunmuş yamaçlarda ve Boğaziçi'ne dökülen akarsuların diplerinde yerleşimlerin bulunduğu tahmin edilmektedir.⁵

M.Ö. 2. yüzyılda Byzantionlu Dionysios, Büyükdere'den "derin koy" anlamına gelen "Bathykolpos" olarak bahsetmektedir. Bu adı sadece enine uzanan kumsalı nedeniyle değil, denizinin de çok derin olmasıyla aldığını, koyla aynı adı taşıyan bir derenin koya aktığını aktarmaktadır. Burada bir Saron Sunağı ve dalyanın olduğunu, Büyükdere Vadisi'nin bulunduğu bölgeye "güzel kıy" anlamına gelen "Kalos Agros" dendiğini söylemektedir.⁶ Nitekim Bizans Dönemi'nde de yerleşime Kalos Agros denmiştir.

Bizans Dönemi'nde Boğaziçi bazı dönemlerde imar edilebilmiş, yine de saldırı korkusundan dolayı kentin bir parçası olamamıştır. Bu dönemde bir manastır ve bir kilisenin⁷ varlığını bildiğimiz Büyükdere ile ilgili 1096-97 yıllarında I. Haçlı Seferi'ne çıkan Avrupa ordusunun burada konakladığı ve ordunun başı Godefroy de Bouillon'un karargâhını Büyükdere Çayırı'nda bulunan ve "Yedikardeş" olarak da adlandırılan ulu çınarın altında kurduğuna dair hikâyeler anlatılmaktadır.⁸ Bu hikâye 19. yüzyılda da yabancı seyyahların seyahatnamelerine konu olmuş ve anlatılmaya devam etmiştir.

Osmanlı Dönemi'nde güvenliğin sağlanmasıyla düzenli olarak Boğaziçi yerleşimlerindeki nüfus artarken, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar ulaşımın sadece deniz üzerinden kayıklarla yapılması bu yerleşimlerin kentten ve birbirinden kopuk olmasına neden olmuştur.⁹

II. Selim (1566-1577) döneminde Büyükdere Çayırı padişahın buradaki mesireyi kullanmasıyla önem kazanmaya başlamıştır. Rumeli yakasının son padişah binişi buradadır¹⁰ ve kuzey yönündeki son liman olmasıyla, 19. yüzyılın

3 Tahir Elçi, *Boğaziçi* (İstanbul: Cinius Yayınları, 2016), 137.

4 Pierre de Tchihatchef, *İstanbul ve Boğaziçi*, çev. Ali Bertkay (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 16.

5 Semavi Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007), 19-20.

6 Dionysios Byzantios, *Boğaziçi'nde Bir Gezinti*, 2. baskı, çev. Mehmet Fatih Yavuz (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 68.

7 Eyice, 6. yüzyılda burada Hagios Ioannes Prodromos Manastırı'nın bulunduğu bahsetmektedir. Bkz. Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, 53. Şehsuvaroğlu da Hagios Theodoros Kilisesi'nin Justinianus tarafından yaptırıldığını ve İmparator'un her sene paskalyanın ilk haftası devlet erkanı ve zenginlerle bu kilisede toplandığını belirtmektedir. Bkz. Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair* (İstanbul: Türkiye Turing Otomobil Kurumu, 1986), 80.

8 Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, 53.

9 Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi: Bizantion, Konstantinopolis* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996), 254.

10 Guğios V. İnciyan, *Boğaziçi Seyahatleri*, çev. Hrand der Andresyan (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 166.

ortalarına kadar Osmanlı donanmasının Karadeniz'e çıkamadığı zamanlarda beklediği önemli bir durak noktası olmuştur.¹¹

Ulaşımın pahalı olmasından dolayı 16. ve 17. yüzyılda halk, eğlenmek ve dinlenmek için daha çok kente yakın olan yerleşimleri ve mesire yerlerini tercih etmiş,¹² bundan dolayı Büyükdere ve çevresi sadece saray çevresi ve zenginlerin ilgisini çekmiştir.¹³

17. yüzyılda Evliya Çelebi abartılı olarak anlatsa da, Büyükdere'nin bin kadar hanesinin olduğundan, bir İslam ve yedi balıkçı, gemici ve bağcı evlerinin bulunduğu bir yerleşim olduğundan bahsetmektedir. Koca Defterdar Mehmed Paşa Camii, bir hamam, birkaç dükkânlı çarşı, sudan kaynaklı bağların, bahçelerin ve ulu ağaçların olduğu mesire yerlerinin varlığını aktarmaktadır.¹⁴ Aynı yüzyılda Eremya Çelebi de köyde Rumların bulunduğundan ve dere başında oturduklarından bahsetmektedir.¹⁵

Büyükdere'nin kentsel gelişim sürecinde önemli kırılma noktalarından biri 18. yüzyıl ortalarından itibaren sefaretlerin yazlıklarının buraya taşınması olmuştur. Bu yüzyıldan itibaren semtin kozmopolit yapısı oluşmaya başlamıştır. Daha önceleri yazları Belgrad Ormanı'nu tercih eden elçilikler, 1757 yılında Fransız Elçisi Comte de Vergennes'in yabancıların Büyükdere ve çevresinde kalmaları için aldığı izin sonrasında Büyükdere'de vadinin girişinde evler kiralamaya başlamışlar ve zaman içinde de devamlı kalacakları yapılar edinmişlerdir.¹⁶ Bu da Pera'da sefarethane çevresinde yaşayan insanların da yazlarını Büyükdere'de geçirmeye başlamasına neden olmuş, Büyükdere Pera'nın mesiresi konumuna gelmiştir. Arel'e göre Pera yaşamı çok az değişikliğe uğrayarak Büyükdere'ye aktarılmıştır.¹⁷

İnciciyan bu yüzyılda köyde Türklerin, Rumların ve Avrupalıların yaşadığını¹⁸ ve "Vatkolpos" olarak adlandırıldığını, sonradan adının Büyükdere'ye çevrildiğini ve köyün yan tarafının kırlarla kaplı olduğunu, bu özelliğin Avrupalıları çektiğini belirtmektedir. Bu dönemde Büyükdere önemli bir mesire alanı olma özelliğini sürdürmekte ve İnciciyan I. Abdülhamit'in burada bir yazlık hanesinin olduğundan ve avlanmak için burayı kullandığından, deniz kıyısında arabaların kolay geçmesi için ağaçların kesilerek araba yolu yapıldığından bahsetmektedir.¹⁹ Bu yol Büyükdere'den Kırkağaça, ormanlık alana kadar uzanan bir yoldur.²⁰ Carbognano da Büyükdere'nin 18. yüzyıl sonunda kadar bir çok Hıristiyan devlet temsilcisinin yazlığa gelmesiyle tanındığını belirtmektedir.²¹

11 Sıdık Erkılınc, "Büyükdere Merkezinin Tarihsel Gelişimi" (Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1982), 6.

12 Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, 26.

13 Erkılınc, "Büyükdere Merkezinin Tarihsel Gelişimi", 18.

14 Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, 80.

15 Aysu, "Büyükdere", 359.

16 Aysu, "Büyükdere", 360.

17 Ayda Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci* (İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1975), 93.

18 Hovannesyan aynı nüfusu Latinler ve Frenkler olarak adlandırmaktadır. Bkz. Yıldız Salman, "Boğaziçi Tarihi Sit Alanının Yok Olma Süreci ve Kalan Sınırlı Değerlerin Korunma Olaslıkları" (Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2004), 43.

19 İnciciyan, *Boğaziçi Sayfiyeleri*, 135.

20 Büyükdere Vadisi içinde padişah bahçesi bulunmaktadır. Sahilden buraya kadar bir yol açılmıştır. Bkz. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfiyeleri*, 135.

21 Cosimo Comidas de Carbognano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, çev. Erendiz Özbayoğlu (İstanbul: Eren Yayınları, 1993), 95.

19. yüzyılda Büyükdere'nin Kentsel Dönüşümü ve Etkileyen Faktörler

19. yüzyılda saray ve çevresi tarafından hâlâ mesire yeri olarak kullanılan Büyükdere'ye III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud'un (1808-1839) da ilgi göstermesi semtin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.²² 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda II. Mahmud bazı kıtaları Büyükdere Çayırı'nda bulundurmuş, burada bir divan kurarak İngiliz Büyükelçisi'ni kabul etmiştir.²³

19. yüzyılda kentin Boğaziçi kıyılarına doğru kayması sadece nüfus artışından dolayı yaşanmamıştır. Lale Devri'nden (1718-1730) 19. yüzyıl ortalarına doğru saray ve çevresiyle, zengin gayrimüslim ve yabancı aileler arasında sayfiye bölgelerinde, özellikle de Boğaziçi'nde yazlık ev sahibi olma alışkanlığı yayılmıştır.²⁴ Bununla birlikte Haliç'te sanayi alanlarının yoğunlaşmaya başlaması da Boğaziçi yerleşimlerinin tercih edilmesinde ve yerleşimlerin gelişmesinde etkili olmuştur.²⁵

Sayfiye bölgelerinde yabancılar ve gayrimüslimlerin mal sahibi olmaya başlamasıyla,²⁶ özellikle 18. yüzyılın ortalarından itibaren elçilik yazlıklarının bulunduğu Büyükdere sürgünden dönenlerin, saray tercümanlığı gibi görevleri nedeniyle devlet tarafından gözetimde olan azınlıklara mensup kişilerin, İstanbul'dan ve gözden uzak olmasından dolayı kendilerini özgür bir ortamda hissettikleri için tercih ettikleri bir yer olmuştur. Bunun yanında yazları Boğaz'ın en serin sayfiyesi olması nedeniyle, şehirde sık sık ortaya çıkan salgın hastalıklar ve yangınlardan uzaklaşmak için tercih edilen bir semt haline gelmiştir.²⁷

Stratejik konumu ve gemilerin demir atması için elverişli limanı olması nedeniyle Büyükdere elçilikler için önemli bir nokta olmuştur. Hem Boğaz'ın kontrol edilebildiği, hem de devletlerin güçlerini gösterdikleri ve askeri-diplomatik ilişkilerin yürütüldüğü önemli bir yer haline gelmiştir. 1833 yılında Mehmet Ali Paşa isyanı sırasında Rus ordusu,²⁸ 1853-56 Kırım Savaşı sırasında İngiliz ve Fransız donanması Büyükdere Koyu'na demir atmıştır. Osmanlı Arşivi'nde 1897'de yabancı sefirlerin Büyükdere'de toplantı yaptığına dair belgeler yer almaktadır.²⁹

Zenginlerin köşkleri ile birlikte 18. yüzyıl sonlarından itibaren Büyükdere'de Amerika, Rusya, Avusturya, İspanya, Belçika ve Romanya elçiliklerinin yazlıkları bulunmakta,³⁰ hatta İrez ve Aksu 1851 tarihli Moltke haritasında Portekiz ve Hollanda elçilik köşklerinin de yer almakta olduğunu belirtmektedir.³¹ Bunlardan bazıları mevcut yapıları kiralayarak kullandıkları için 1918 ve sonra-

22 Pınar Bingöl, "Boğaziçi Doğal ve Tarihi Sit Değerlerini İçeren Koruma Planlaması İçinde Boğaziçi Öngörünüm Alanı ve Sahil Şeridinin Yeniden Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2008), 125.

23 Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, 81.

24 Nefise Burcu Yağan, *İstanbul'un Tarihi Sayfiye Alanları ve Dönüşüm Süreçleri* (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2018), 57.

25 Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, 364-366.

26 Yağan, *İstanbul'un Tarihi Sayfiye Alanları ve Dönüşüm Süreçleri*, 60.

27 Yağan, *İstanbul'un Tarihi Sayfiye Alanları ve Dönüşüm Süreçleri*, 50.

28 Fatih Ünal, "Rusların Hatıralarına Göre XVIII-XIX. Asırlarda Büyükdere", *Kerkük Çok Uzak Değil: Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan: Türk Tarihine Dair Yazılar II* içinde, der. Alpaslan Demir, Tuba Kalkan, Eralp Erdoğan (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 549.

29 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA), Y..PRK.PT..15/1, 1897.

30 Elçi, *Boğaziçi*, 140.

31 Feryal İrez, Hüsamettin Aksu, *Boğaziçi Sefarethaneleri* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1992), 32.

sındaki haritalarda bu sefarethanelerin hepsi görünmemektedir.

1805 yılı Bostancıbaşı Defterleri'nde Tarabya-Sarıyer arasında 25 elçilik binası ve elçilik görevlisi yapısı, 122 Ermeni, Rum ve Yahudi yalısı, 25 Müslüman yalısı bulunmaktadır.³² 1814-15 tarihli defterde de elçilik mensuplarına ait yapıların sayısının 30'un üzerine çıktığı, Müslüman ve gayrimüslimlerin yalılarının sayısının değişmediği görülmüştür.³³ Yazları elçiliklerin buraya taşınması ile birlikte Pera'daki elçiliklerin çevresi, gayrimüslimler, Levantenler ve yabancılar da Büyükdere'ye taşınmış, Pera'daki kozmopolit yaşam buraya da aktarılmıştır. Elçilikler buradaki canlı ve renkli sosyal hayatın merkezi konumunda olmuştur.

Bizans Dönemi öncesinden beri Rum nüfusun varlığını bildiğimiz yerleşimde, Apostolik Ermeniler 19. yüzyıl başlarında yerleşmeye başlamış, bunları 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni Katolik nüfus izlemiştir.³⁴ Ticaretin artması ile zengin olan Ermeni sarraflar ve kibarlar,³⁵ zamanla sefarethanelerin bir kısmının Tarabya'ya taşınmasıyla boş kalan Piyasa Caddesi üzerine büyük yalılar inşa ettirmişlerdir. Aynı zamanda Ermeni Patriği'nin de yazlık evi ve özel şapeli burada inşa edilmiştir.³⁶

19. yüzyılda süren savaşlar ile yabancı askerlerin İstanbul'a gelmesi, Büyükdere'deki kozmopolit yapının zenginleşmesinde ve ekonominin gelişmesinde önemli etki yaratmıştır. 1853-56 yılları arasında devam eden Kırım Savaşı sırasında İngiliz ve Fransız gemileri Büyükdere ve Beykoz önlerine demirlemiş, subayları ve donanma erleri aileleriyle birlikte Tarabya, Büyükdere ve Beykoz'da evler tutmuşlardır.³⁷ Böylece İstanbullular Avrupalıların yaşayışlarını yakından görme fırsatı bulmuştur. Bununla birlikte Avrupalılardan kazanç sağlayan sarraflar da Boğaziçi'nde yalılar tutmaya başlamıştır. Bu dönemde Büyükdere'de kiralık konut bulmak oldukça güçleşmiş ve Büyükdere önemli bir merkez olmuştur.³⁸

Avrupa ile ticaretle gelişen burjuva sınıfı, gayrimüslimler ve yabancılar, 19. yüzyılda ekonomik ve kültürel etkenlerle değişmeye başlayan yaşam tarzını, kozmopolit nüfus yapısından dolayı Büyükdere'de rahatça yaşama şansı bulmuştur. Eldem, Büyükdere'de haftada iki kez polo karşılaşması yapıldığını ve bunlara İngiliz, Fransız, Amerikan, Avusturya, Alman, İtalya, Rum, Ermeni ve Türk erkek topluluklarının katıldığını belirtmektedir.³⁹ Rumlar yortularını Büyükdere'de açık havada özgürce kutlamışlardır. Osmanlı Arşivi'nde 1886 tarihli bir belgede de Frenklerin "Ateş Gecesi" kutlamaları yaptığını dair bilgiler yer almaktadır.⁴⁰ Yine İstanbul'daki ilk tiyatro temsillerinin Büyükdere, Tarabya, Yeniköy ve Beyoğlu'nda başladığı söylenmektedir.⁴¹

32 Sezim Sezer Sevinç, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Latin Katolik Yapıları" (Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 1997), 20.

33 Necla Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1992), 227.

34 Altuğ Yılmaz, der., *2012 Beyanamesi: İstanbul Ermeni Vakıflarının El Konan Mülkleri* (İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2012).

35 Kibar kebirler demektir. Büyük rütbeli, ulu kişiler anlamına gelir. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat* (İstanbul: Aydın Kitabevi, 2009), 796.

36 Sedat Hakkı Eldem, *Boğaziçi Anıları* (İstanbul: Aletaş Alarko, 1979), 218.

37 Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, 39.

38 Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, 40.

39 Eldem, *Boğaziçi Anıları*, 45.

40 BOA, Y..PRK.ZB..3/46, 1886.

41 Yağan, *İstanbul'un Tarihi Sayfiye Alanları ve Dönüşüm Süreçleri*, 36.

Şekil 1. 1819 Kauffer Haritası'nda Çayırbaşı-Sarıyer arası kıyı boyunca sıralanan yapılar ve kıyıya paralel yer alan cadde (Atatürk Kitaplığı)

Mecelle-i Umur-ı Belediye'de Alyon ailesi⁴² anlatılırken Büyükdere'de bir dönem Avusturya Sefarethanesi olarak bilinen yalıda ikamet ettiklerinden ve kışın dahi bonmarşenin⁴³ burada bulunduğu yerleşimdeki konaklarında kaldıklarından bahsedilmektedir.⁴⁴ Bonmarşe gibi 19. yüzyıla özgü değişen tüketim kültürünün tipik bir örneği olan ve benzerleri yalnızca Pera'da bulunan bir yapının Büyükdere'de de bulunması, yerleşimin Pera'nın bir uzantısı olduğunu ve burada yaşayanların Pera'dakilere benzer tüketim taleplerini/alışkanlıklarını göstermektedir.

19. yüzyılda İstanbul'da nüfus hızla artmış, 1844-86 yılları arasında kent nüfusu iki katından fazla yükselmiştir. Kentin gelişim yönlerinden biri de Fındıklı-Beşiktaş aksında Boğaz yönündedir. 1886 nüfus sayımında İstanbul nüfusu 851.527⁴⁵ iken Büyükdere'nin 1885 nüfus sayımında nüfusunun 14.645 olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁶ 1914 *Şirket-i Hayriye Salnamesi*'nde hane sayıları hesaplanmıştır. Buna göre 700 İslam, 4.300 Rum, 180 Ermeni ve 300 Yahudi hanesi bulunmakta (yabancılar hesaba katılmamıştır), günlük vapura ortalama 1.024 kişi

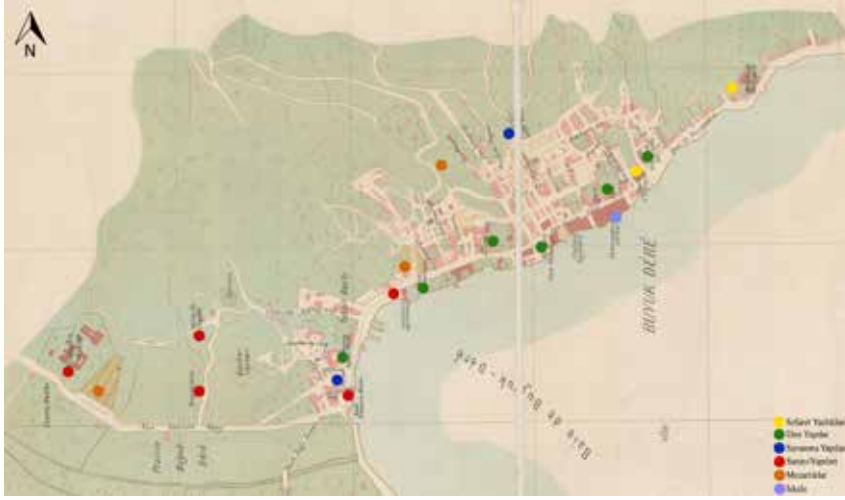
42 Alyon (Alléon) ailesi 1789 Fransız İhtilali sonrasında Osmanlı Devleti'ne sığınmış banker bir ailedir. Ailenin büyük oğlu Jacques Alléon, Emmanuelle Baltazzi ile birlikte Dersaadet Bankası'nı kurmuştur. Bkz. Nursel Gülenaz, "Devlet-Banker İlişkileri Çerçevesinde Baltazzi Ailesi" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2009), 4.

43 Bonmarşe (*bon marche*), 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve çeşitli tüketim mallarını satıldığı alışveriş merkezleridir. Bkz. Nursel Gülenaz, *Batılılaşma Dönemi İstanbul'unda Hanlar ve Pasajlar* (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2011), 82.

44 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1995), 1303.

45 Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, çev. Selim Deringil (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 46.

46 Salman, "Boğaziçi Tarihi Sit Alanının Yok Olma Süreci ve Kalan Sınırlı Değerlerin Korunma Olasılıkları", 44.

binmektedir. Buna göre Boğaziçi'nin Rumeli Yakası'nın iskeleden en çok kişi binen üçüncü yerleşimi olmuştur.⁴⁷ 1914 tarihli nüfus sayımında Pera-Galata ve Boğaz'ın Avrupa Yakası'ndaki nüfus 259.152 kişi olarak tespit edilmiştir. Salmeye göre ortalama bir hesap yapıldığında yabancılar dışında yerleşimde 27.400 kişi bulunmaktadır.⁴⁸

47 Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Arşivi, *Şirket-i Hayriye Salnamesi*, 1914.

48 *Şirket-i Hayriye Salnamesi*'ne göre hesaplanan ortalama nüfusun, yerleşimde sürekli konak-

Şekil 4. 1926 Rumeli Ciheti Haritası üzerinde yerleşimdeki önemli yapılar (Atatürk Kitaplığı)

Sefarethaneler ve zenginlerin yalıları Büyükdere merkezinde değil kıyıya paralel olarak konumlanırken, köyün çekirdeği olan iskele çevresinde ise yerli halk oturmaktadır.⁴⁹ 19. yüzyılın ikinci yarısında yerleşim çekirdeği daha da yoğunlaşmaya ve arkadaki tepeye doğru genişlemeye başlamıştır.⁵⁰ 1819 tarihli Kauffer haritasında Çayırbaşı-Kırkağaç'tan, Sarıyer-Yenimahalle'ye kadar olan kıyı şeridi boyunca uzanan yalılar ve bunların önünde kıyıya paralel devam eden rıhtım görülmektedir. Sadece yerleşim çekirdeğinde yoğunlaşma vardır ve kıyı şeridi yapılarla dolmuştur (Şekil 1). Büyükdere'de 19. yüzyıl yaşantısının değişimindeki en vurgulayıcı nokta bu rıhtım olmuştur. Değişen sosyal ve kozmopolit yapının en önemli temsilcilerinden biri rıhtım boyunca devam eden Piyasa Caddesi'dir.

Büyükdere'nin kozmopolit yapısını gösteren Türk, Rum, Ermeni ve Frenklerle ait dini yapılar ve eğitim binaları bulunmaktadır (Şekil 2, 3 ve 4). 16. yüzyılda yaptırılmış, Çayırbaşı mevkiinde bulunan Cerrah Mahmut Efendi Camisi⁵¹ ile birlikte, 1765 yılında yaptırılan, yerleşim merkezinde bulunan Kara Kethüda Ağa Camisi önemli Türk yapılarıdır.⁵² 1782 yılında yaptırılan Cezayirli Hasan Paşa çeşmesi ile birlikte yerleşimde iki çeşme daha bulunduğu 1926 tarihli Rumeli Ciheti haritalarından tespit edilmiştir.

Rumlara ait Ayia Paraskevi Rum Ortodoks Kilisesi yangından harap olduk-

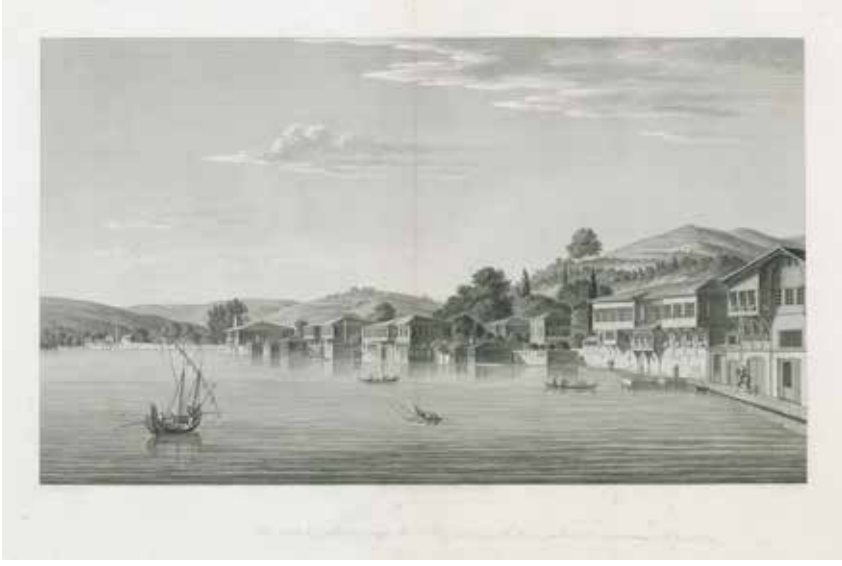
layan ya da yazları geçici olarak gelen nüfus olup olmadığı bilinmemektedir.

49 Yağan, *İstanbul'un Tarihi Sayfiye Alanları ve Dönüşüm Süreçleri*, 235.

50 Yağan, *İstanbul'un Tarihi Sayfiye Alanları ve Dönüşüm Süreçleri*, 104.

51 Cezayirli Hasan Paşa Camii olarak da bilinmektedir.

52 Ece Sönmez, "Büyükdere Aya Paraskevi Kilisesi Koruma Projesi" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2014), 9.

Şekil 5. İskeleden Çayırbaşı yönünü gösteren 1819 tarihli Melling gravürü (IFEA Arşivi)

tan sonra 1831 yılında yeniden yaptırılmıştır.⁵³ Bu kilisenin yanında bir ayazma ve 1871’de yapılmış kâgir bir mektep bulunmaktadır.

Yerleşimde bir Ermeni Gregoryen ve bir de Ermeni Katolik kilisesi bulunmaktadır. Surp Hripsimyants Ermeni Gregoryen Kilisesi 1848 yılında açılmış ve 1886 yılında kâgir olarak yeniden yapılmıştır. Bölgede Ermeni Katolik nüfusun artmasıyla birlikte 1851 yılından beri kullanılan ahşap kilise yetmemeye başlamış ve 1885’te Surp Boğos Ermeni Katolik Kilisesi kâgir olarak yapılmıştır. Yapı çevresinde okul, rahipler için ev ve dört yapı inşa edilmiştir.⁵⁴ Ermenilerin biri İtalyan Kilisesi hizasında, diğeri Bahçeköy Caddesi civarında iki mezarlığı bulunmaktadır.

Frenklerin 1815’te ilki, 1866’da ikincisini yaptırdıkları ve günümüzde Santa Maria İtalyan Katolik Kilisesi⁵⁵ olarak adlandırılan kiliseleri ile birlikte Ivrea Rahipleri Okulu (Ulusal İtalyan Okulu) ve manastırla birlikte bir de 1801 yılına kadar tarihlenen Bahçeköy Caddesi üzerinde Nektar Bira Fabrikası yanında bulunan mezarlıkları vardır.⁵⁶

19. yüzyılda sosyo-kültürel, siyasal ve ekonomik gelişmelerle birlikte yapılan reformlar sonrasında farklı yapı türleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu doğrultuda Büyükdere’de de ihtiyaçlar doğrultusunda belediye binası, karakol ve gümrük binaları gibi yapılar yapılmış, eğitim yapıları kiliselerden bağımsız yapılar olarak inşa edilmiştir.

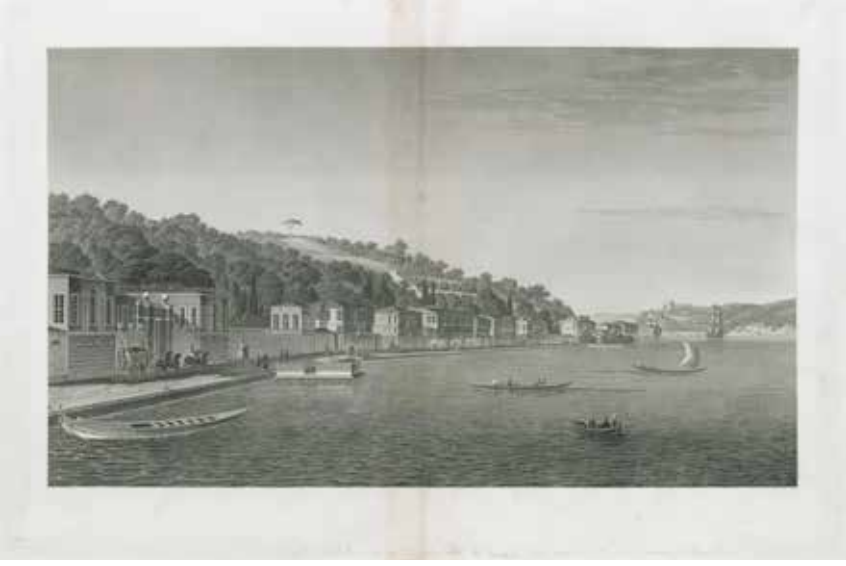
1857 nizamnamesiyle 14 belediye bölgesi belirlenmiş ve bu bölgelerin en bü-

53 Erkılınc, “Büyükdere Merkezinin Tarihsel Gelişimi”, 64.

54 Yılmaz, der., 2012 *Beyanname: İstanbul Ermeni Vakıflarının El Konan Mülkleri*.

55 La Nativete De La Vierge Marie Paroisse Kilisesi olarak da adlandırılmaktadır. Bkz. Sezer Sevinç, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İstanbul’da Latin Katolik Yapıları”, 96.

56 Sezer Sevinç, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İstanbul’da Latin Katolik Yapıları”, 301 ve 332.

Şekil 6. Rus Sefarethanesi'nden Mesarburnu'na doğru Piyasa Caddesi'nin 1819 tarihli Melling gravürü (IFEA Arşivi)

yiğü Büyükdere olmuştur.⁵⁷ Büyükdere Yedinci Daire-i Belediye olarak belirlenmiştir. 1913-14 tarihli istikamet haritasında, yerleşim merkezi içinde bir eski belediye binası⁵⁸ olduğu görülmektedir.⁵⁹

Artan nüfus ve Boğaz'ın Karadeniz girişinde bulunmasından dolayı devlet tarafından bölgenin denetim isteği duyulmuş ve eski topçu tabyalarının bulunduğu bölgede Topçu (Fıstıksuyu) Karakolu yapılmıştır.⁶⁰ 1918 tarihli Necip Bey Haritası'nda çarşı içinde postahane ile Çayırbaşı'nda bir polis merkezi olduğu görülmektedir. 1914-1926 tarihleri arasında yapıldığını tahmin ettiğimiz sigorta haritasında ise yerleşim merkezinde yer alan belediye binasının yanında bir karakol daha yer almaktadır. Limanda karantina dairesi ile birlikte, 1913-14 istikamet haritalarına göre yerleşimin güneyinde Maltız Çarşısı'nda (balıkçı limanının bulunduğu bölgede) ve kalafat yerinde olmak üzere iki adet küçük gümrük kalesi⁶¹ bulunmaktadır (Şekil 3 ve 4). Bu kamu yapıları göz önünde bulundurularak, Osmanlı İmparatorluğu'nun sefarethanelerle birlikte gayrimüslimlerin ve yabancıların yoğunlukta olduğu yerleşimi kontrol altında tutmaya ve devlet otoritesini hissettirmeye çalıştığı düşünülebilir.

57 Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, 367.

58 Bu yapı harita üzerinde "atik Büyükdere Daire-i Belediyesi" olarak geçmektedir.

59 SALT Araştırma Arşivi'nden elde edilen bir başka haritada belediye binasının konumu aynı ve "municipalit" olarak geçmektedir. Yapının bir yanında postane bir yanında da karakol yer almaktadır.

60 Aynur Çiftçi, "Son Dönem İstanbul Karakolları Anadolu Yakası ve Büyükdere Topçu Karakolu", (Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1996), 371. 1918 tarihli Necip Bey haritalarında Topçu Karakolu olarak görülürken, 1926 tarihli Rumeli Ciheti haritalarında karakolun Büyükdere İlk Mektebi'ne dönüştürüldüğü görülmektedir.

61 Atatürk Kitaplığı arşivinde bulunan 1926 tarihli Rumeli Ciheti haritasında bu yapılar "rüşumat mevzi" (gümrük idaresi alanı) olarak geçmektedir.

Şekil 7. İskeleden Piyasa Caddesi'nin görünüşü. Zamanla doldurulmuş rıhtım ve sıralı ağaçlar görülmektedir (1865-1875). (Atatürk Kitaplığı)

Rıhtım ve Piyasa Caddesi

19. yüzyıl başlarında Melling'in gravürlerinde de görüldüğü gibi Kireçburnu-Büyükdere ve Büyükdere-Sarıyer arasındaki sahil yalılarla dolmuştur. Arel'e göre, Melling'in gravürlerini yaptığı zaman Büyükdere'nin iskanı 25 yılıktır.⁶² 1819 tarihli gravürlerden iskele yönüne bakan gravürde, sahilden giden ve sonrasında Piyasa Caddesi olarak adlandırılan bu yolun kent çekirdeğine doğru içeri girdiği, Maltız Meydanı'nda tekrar sahile birleştiği görülmektedir (Şekil 5). Rus Sefarethanesi'nden Sarıyer'e doğru bakan diğer gravürde ise rıhtımın tamamen yürüyüş ve gezinti yoluna ayrıldığı ve yapıların bu yolun gerisinde konumlandığı görülmektedir (Şekil 6).

19. yüzyıl plancılarının hedeflerinden biri kentteki sahil şeridinin düzenlenmesi olmuştur. Eminönü ve Karaköy limanlarındaki bu düzenleme anlayışı deniz trafiğini ve ticareti düzenlemek amacıyla yapılmıştır.⁶³ Fakat Büyükdere'de bu düzenleme ihtiyacı sosyal ihtiyaçtan doğmuştur. 19. yüzyılda "piyasa yapmak" olarak adlandırılan gezintiler, sayfiye yerlerinin önemli eğlencelerinden biri olmuştur.⁶⁴

Eldem, Piyasa Caddesi'nin İstanbul'un ilk önemli piyasa caddesi olduğunu ve 18. yüzyıl ortalarından itibaren benimsenmeye başladığını belirtmektedir.⁶⁵ Melling'in gravürlerinde de bu rıhtım ve sosyalleşme alanı net bir şekilde okunmakta ve caddenin bu tarihlerde ağaçlandırılmaya başladığı görülmektedir. Daha sonra bu silüete aydınlatma direkleri de eklenmiştir. Elçiliklerin ve zenginlerin yalılarının önünde bulunan bu ağaçlıklı rıhtım piyasası Eldem'e göre dünyada benzeri olmayan ve yabancılar için de yenilik arz eden bir alan-

62 Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, 93.

63 Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, 99.

64 Yağan, *İstanbul'un Tarihi Sayfiye Alanları ve Dönüşüm Süreçleri*, 36.

65 Eldem, *Boğaziçi Anıları*, 218.

Şekil 8: 1913-14 tarihli İspanya Sefareti'nden (yangın alanından) Çayırbaşı'na kadar olan sahil yolunun İstikamet Haritası (Atatürk Kitaplığı)

dır⁶⁶ (Şekil 7). Büyükdere bu özelliğiyle yalıların deniz kıyısına sıralandığı diğer Boğaziçi yerleşimlerinden de ayrılmaktadır. Caddedeki evlerin önlerinde ahşap kazıklar üzerinde iskele ve özel oturma yerleri yer alır. Bu özelleşmiş mekânlara yanına zamanla deniz hamamları da eklenmiştir.⁶⁷

Rıhtım, Mesarburnu'ndan (Sarıburnu) başlayarak Büyükdere'nin döküldüğü ve Çayırbaşı'nın bittiği yere kadar uzanmakta, semt merkezinde yerleşim içine girip Maltız Meydanı'nda tekrar deniz kıyısına çıkmaktadır. Burada bir kafat yeri bulunur. Yerleşim merkezinin olduğu alanda Genim, geçmişte bir koy bulunduğunu, çeşitli zamanlarda bu koyun doldurulduğunu belirtmektedir.⁶⁸

Zamanla rıhtım ilaveleri ile Piyasa Caddesi çok genişlemiştir. Büyükdere'nin en önemli yapılarından olan Danimarka elçisi Baron de Hübsch'ün yalısının önü kayalık olup zamanla doldurulmuş ve koya çıkıntı yapmıştır.⁶⁹

Piyasa Caddesi'nin denize birleştiği noktada yer alan İspanya Sefareti yazlığı için Köprülü, yapının yandığını ve 1870'de birkaç metre geriye çekilerek denizin üstünde kazıklar üzerinde yeniden inşa edildiğini belirtmektedir.⁷⁰ Buradan anlaşıldığı üzere rıhtım genişletilmeye çalışılmaktadır. Osmanlı Arşivi'nde 1888 tarihli belgede vapur iskelesinden Mesarburnu nizamiye karakoluna kadar olan caddeye yeniden rıhtım yapılması hakkında karar bulunmaktadır.⁷¹ 1890 tarihli belgede⁷² yine rıhtım ve yolların tamiri, 1899 tarihli belgede⁷³ sahilhanelerin önündeki girinti alanların doldurulması gerektiği ile ilgili bilgiler yer almaktadır. 1913-14 tarihli Büyükdere-Mesarburnu arası rıhtımın istikamet haritası⁷⁴ ile İspanyol Sefareti'nden başlayarak Çayırbaşı civarına kadar devam eden ve istikamet belirlemek için hazırlanan halihazır haritaları⁷⁵ bulunmaktadır (Şekil 8). Bu haritalarda yerleşim çekirdeğini oluşturan ve yalıların deniz önünde yer aldığı bölümün kıyı çizgisinden ne kadar taşdığı net olarak görülebilmektedir. Şekil 8'de yer alan yerleşim çekirdeği ve Çayırbaşı'na kadar olan alanı gösteren 1913-14 tarihli haritanın en sağında yer alan Büyükdere iskelesinin ahşap olduğu ve henüz denizin doldurularak iskele binasının yapılmadığı

66 Eldem, *Boğaziçi Anıları*, 218.

67 Eldem, *Boğaziçi Anıları*, 218.

68 Sinan Genim, *Konstantiniyye'den İstanbul'a XIX. Yüzyıl Ortalarından XX. Yüzyıla Boğaziçi'nin Rumeli Yakası Fotoğrafları 2* (İstanbul: Suna ve İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2006), 730.

69 Eldem, *Boğaziçi Anıları*, 231.

70 Tuna Köprülü, *İstanbul'daki Yabancı Saraylar* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2005), 215.

71 BOA, İ.ŞD.107/6433, 1888.

72 BOA, DH.MKT.1830/81, 1890.

73 BOA, DH.MKT.2179/57, 1899.

74 Atatürk Kitaplığı, Hrt_006034.

75 Atatürk Kitaplığı, Hrt_006370.

kıyı çizgisinden anlaşılmaktadır. Büyükdere Vapur İskelesi'nin de 1913 yılında yapıldığı göz önüne alınırsa, harita iskelenin yapımından hemen önce yapılmış olmalıdır. Aynı zamanda yolların istikametlerinin düzenlendiği, yol üzerindeki hangi yapıların ahşap hangi yapıların kâgir olduğu ve yerleşim merkezinde daha çok dükkânların bulunduğu gibi kentsel veriler bu harita üzerinden okunabilmektedir.

Ulaşım

19. yüzyılın ortalarından itibaren ulaşım olanaklarının gelişmesi sayfiye bölgelerinin gelişmesinde en önemli etken olmuştur. Sayfiyeye gitmek önceleri saray çevresi ve zenginlere özgü bir alışkanlık iken ulaşımın gelişmesiyle daha alt gelir gruplarındaki insanların da sayfiyeye gitmesi kolaylaşmış ve yaygınlaşmıştır.⁷⁶ Büyükdere'deki gelişim sürecinde hem deniz hem de karayolu ulaşımının etkisi vardır.

1844 ilkbaharında devlete ait olan Eser-i Hayır vapuruyla değişmeye başlayan deniz ulaşımında, vapur her akşam İstanbul'dan Büyükdere'ye gidip sabahları yine aynı yoldan geri dönüyordu. Sonraki yıllarda kış aylarında da küçük vapur seferleri yapılmaya başlanmıştır.⁷⁷ 1851'de Şirket-i Hayriye kurulmuş, düzenli seferlere ek olarak cuma, pazar, paskalyalarda, bayram günlerinde, ramazan gecelerinde ek seferler konulmuştur.⁷⁸

1852'de Şirket-i Hayriye'nin Boğaz semtlerine çalışan altı vapuru varken bu sayı 1877'de 10'a yükselmiştir.⁷⁹ Az sayıda da olsa kış aylarında yapılan seferler ile Boğaz'da kış aylarında da oturanlar artmıştır.⁸⁰

Vapur seferlerinin başlaması sadece nüfus olarak artışa neden olmamış, vapurların yaşayacağı iskeleler yapılmış ve bu iskeleler çevresinde yeni işlevler gelişmiştir.⁸¹ Bu vapur iskeleleri de dönemi içindeki değişim sürecinin algılanması açısından büyük önem taşımaktadır. Daha önceleri bulunan ahşap iskelenin tahminen çok sağlıklı olmamasından dolayı, yerine 1913 yılında vapurların rahat yaşayabileceği Büyükdere Vapur İskelesi inşa edilmiştir. Bu iskele binası hem sosyal hem de ticari işlevleri içinde barındırmakta, içinde on dükkân ve üst katında da gazino yer almaktadır.⁸² 1926 tarihli Rumeli Ciheti haritalarında da iskelenin olduğu bölüm "Büyükdere Vapur İskelesi", arkasındaki yapı ise "Büyükdere Gazinosu" olarak işlenmiştir.

Büyükdere'nin gelişme sürecinde denizyolu kadar karayolu da önem taşımış, Belgrad ormanlarına, bentlere, Büyükdere'ye, yalılara, sefarethanelere ve mesire yerlerine ulaşmak için 19. yüzyılda önemli bir araç olmuştur. Abdülaziz (1861-1876) döneminde Zincirlikuyu-Büyükdere yolu onarılmış, II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde Büyükdere köyü ve çayırı sırtlarına ulaşan yollar atlı

76 Yağan, *İstanbul'un Tarihi Sayfiye Alanları ve Dönüşüm Süreçleri*, 47-48.

77 Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 150.

78 Çelik, 19. *Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, 114.

79 Salman, "Boğaziçi Tarihi Sit Alanının Yok Olma Süreci ve Kalan Sınırlı Değerlerin Korunma Olasılıkları", 27.

80 Yağan, *İstanbul'un Tarihi Sayfiye Alanları ve Dönüşüm Süreçleri*, 48.

81 Aysu Çiğdem, "Büyükdere Caddesi", *Diünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 1 içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 361.

82 Neslihan Başar, "Büyükdere Vapur İskelesi Restorasyon Projesi" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2007), 19.

Şekil 9. Büyükdere'deki yapıların yapım sistemlerini ve işlevlerini gösteren Fransız yapımı sigorta haritası. Üzerindeki oteller yazar tarafından işaretlenmiştir. (Axa Sigorta Arşivi, 1914-1926 [?], SALT Araştırma Arşivi)

arabaların geçebileceği bir hale getirilmiştir.⁸³ Pera'dan Büyükdere'ye ulaşan ve semtle aynı adı taşıyan bu yol elçiliklerin sayfiyesi olan Büyükdere'ye ulaşan bir omurga oluşturması açısından önemlidir ve zamanla bu hattın üzerindeki alanlar gelişmiştir.

Kara ve denizyolu dışında Büyükdere'ye bazı demiryolu hattı girişimleri olmuş, fakat bunlar uygulanamamıştır. 1857'de Dersaadet'ten Büyükdere'ye,⁸⁴ 1865'te Galata-Büyükdere arasına,⁸⁵ 1869'da Taksim-Kâğıthane-Büyükdere'ye bir tramvay hattı⁸⁶ yapımı düşünülmüştür.

Turizm

1838 yılında İngiltere ile imzalanan Ticaret Antlaşması, diğer Avrupa devletleriyle imzalanan benzer antlaşmaların ilki olmuştur. Bu antlaşmalarla birlikte Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletleri için açık pazar haline gelmiş ve Avrupalıların İstanbul'a ticaret amaçlı seyahatleri artmıştır.⁸⁷ Bunlarla birlikte ticaretle zenginleşen ve Avrupalılara öykünen gayrimüslimler de turizmin artmasında etkili olmuştur.

1865 tarihli irade-i seniyye ile James Missirie'ye yabancı seyyahların ve konukların istirahatini sağlayacak düzeyde oteller yapma ve işletme imtiyazı verilmiştir.⁸⁸ Bu otellerin yapılacağı semtler de Pera, Büyükdere, Üsküdar ve Büyükdada olarak belirlenmiştir.⁸⁹ Osmanlı İmparatorluğu, turizmi teşvik edecek şekilde izin vermiş ve bu alanları sınırlandırarak kontrol altında tutmaya çalışmıştır.

Kuban'a göre, İstanbul'da turizmin ilk geliştiği yer Büyükdere'dir.⁹⁰ Tchihat-

83 Aysu, "Büyükdere Caddesi", 361.

84 BOA, İ..MMS. 11/445, 1857.

85 BOA, A.)MKT.MHM.343/30, 1865.

86 Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, 2399.

87 Elif Çelebi, "İstanbul'un Tarihi Otelleri (1840-1914) ve Koruma Kapsamında Galata ve Pera Otellerinin Değerlendirilmesi" (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2010), 82.

88 James Missirie, Compagnie de l'Hotel Imperial Ottoman'ın temsilcisiydi. Bkz. Çelik, 19. *Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, 178.

89 Çelik, 19. *Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, 179.

90 Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, 367.

Şekil 10. 1914 tarihli İspanya Sefareti yanındaki yerleşimin yangın sonrası düzenlenme haritası üzerinden yazar tarafından düzenlenmiştir. (Atatürk Kitaplığı)

chef de 19. yüzyıl ortalarında bu semtler dışında başka yerde otel olmadığından bahsetmektedir.⁹¹ Böylece yaz aylarında pek çok otel ve pansiyon yabancılarla ve gayrimüslimlere hizmet vermiştir.

İstanbul'daki bazı şehir otellerinin sayfiyelerde de şubeleri vardır. Özellikle Pera'daki otellerin birer uzantısı olan bu otellerden Büyükdere'de de açılmıştır. Çelebi, Pera Palas Oteli'nin yaz aylarındaki sayfiye otelinin Büyükdere'de Summer Palace Oteli olduğunu belirtmektedir. Daha küçük işletmesi olan oteller yazın Pera'daki otellerini kapatıp Büyükdere gibi sayfiyedeki otellerini işletmeye açmaktadır.⁹²

Osmanlı Dönemi'nde yayınlanan *Annuaire Oriental'e*⁹³ göre Büyükdere'de 11 adet otel açılmıştır. 1865 öncesinde de seyyahların yazdıklarına göre, Büyükdere'nin otel merkezi olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁴ Şehsuvaroğlu'na göre Büyükdere Çayıry'nun karşısında açılan Lapir Oteli İstanbul'un ilk otellerindendir.⁹⁵ SALT Araştırma Arşivi'nde bulunan, 1914-1926 yılları arasında, Fransızlar tarafından yapılmış bir sigorta haritası olduğunu tahmin ettiğimiz harita üzerinde dokuz adet otel olduğu tespit edilmiştir. Ne kadar harita şematik de olsa kâgir, nim-

91 Tchihatchef, *İstanbul ve Boğaziçi*, 174.

92 Çelebi, "İstanbul'un Tarihi Otelleri (1840-1914) ve Koruma Kapsamında Galata ve Pera Otellerinin Değerlendirilmesi", 82.

93 *Annuaire Oriental*, 1868 yılından itibaren İstanbul'daki ticaret yapılarının adlarının, adreslerinin, sahiplerinin ve reklamlarının yer aldığı ticaret yıllıktır. Bu yıllıklarda otel hakkında da ilanlar bulunmaktadır. Bkz. Çelebi, "İstanbul'un Tarihi Otelleri (1840-1914) ve Koruma Kapsamında Galata ve Pera Otellerinin Değerlendirilmesi", 107.

94 George William Frederick Howard Temmuz 1853'te Büyükdere'de bir otelde kaldığını ve memnun olduğunu; 1856'da Theophile Gautier, Büyükdere'de yeni açılan bir otelde kaldığını ve otele akın akın yolcuların geldiğinin belirtmektedir. Bkz. Çelebi, "İstanbul'un Tarihi Otelleri (1840-1914) ve Koruma Kapsamında Galata ve Pera Otellerinin Değerlendirilmesi", 183.

95 Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, 81.

kâgir⁹⁶ ve ahşap yapılar ile belediye binası, dini yapılar ve oteller harita üzerine işlenmiştir (Şekil 9).

Deniz hamamları da sayfiye bölgelerinin en önemli göstergelerinden biridir. 1870 tarihli şehremaneti kararıyla, ilk deniz hamamları Tarabya ve Büyükdere’de açılmıştır.⁹⁷

Zaman zaman yaşanan olaylar da sayfiye yerlerinin tercih edilmesinde önemli rol oynamıştır. 1894 depreminin merkezinin Adalar olmasından dolayı, halk deprem sonrasında Boğaz sayfiyelerini tercih etmiş,⁹⁸ bu da Büyükdere’ye olan rağbeti arttırmıştır.

Yangınlar

İstanbul’un diğer semtlerinde olduğu gibi Büyükdere’de de yangınlar etkili olmuştur. Mecelle-i Umur-u Belediye’ye göre 1872’de iki olmak üzere, 1873, 1876, 1897, 1898 ve 1917 yıllarında yangınlar çıkmıştır. Bunlardan en etkili olan 1898 yılında çıkan yangın olmalıdır. Maltız (Malta) Çarşısı’ndan İspanya Sefareti arası ile Topçu (Fıstıksuyu) Karakolu’na kadar olan alan yanmıştır.⁹⁹ Osmanlı Arşivi belgelerine göre bu yangının söndürülmesinde Rus sefaret vapuru da yardımcı olmuştur.¹⁰⁰

Yangın sonrasında 1899, 1900 ve 1901 tarihli belgelerde Ebniye Kanunu’na uyularak yangın alanların planlanması, yanan sokakların genişletilmesi ve kaldırımlarının inşa edilmesi gerekliliği belirtilmiştir.¹⁰¹ Harik haritalarında da görüldüğü üzere İspanya Sefareti’nden Topçu Karakolu’na kadar olan alan gridal planlı olarak yeniden düzenlenmiştir (Şekil 10). Bu düzenleme Rumeli Ciheti haritalarından da okunabilmektedir.

19. yüzyıl boyunca binaların yapım sistemleri ile ilgili yapılan çalışmalar sonrasında 1875 nizamnamesine göre İstanbul ana ve tali olarak iki bölgeye ayrılmıştır. Ana bölgelerde ahşap yapı inşaatı tümüyle yasaklanırken, Boğaziçi bu kuralın dışında tutulmuştur. Yangın sonrası yeniden düzenlenen bölgedeki ana cadde olan Büyükdere Caddesi üzerindeki yapılar çoğunlukla kâgir yapılmıştır. Bununla birlikte yerleşim içindeki ve Piyasa Caddesi üzerindeki yapıların büyük çoğunluğunun ahşap ve nimkâgir olduğu görülmektedir (Şekil 9). Bazı yapılarda nizamnameye uyularak yapılar arası yangın duvarları kullanılmıştır.

Sanayi

19. yüzyıl ortalarından itibaren, ulaşımın da kolaylaşmasıyla, Haliç’teki sanayi yapıları Boğaz köylerine de yayılmaya başlamıştır. Büyükdere’de toprak kalitesinden dolayı tuğla fabrikaları yoğunlukta olmakla birlikte farklı amaçlara hizmet eden fabrikalar da açılmıştır. Bunda önemli etkenler Büyükdere limanı,¹⁰² su kaynağının olması ve ulaşımın kolay sağlanabilmesi olmuştur.

96 Yarı kâgir olan yapılar nimkâgir olarak adlandırılmaktadır. Harita üzerinde bu yapılar dış çerçevesi pembe, içi sarı renkli olarak gösterilmiştir.

97 Çelebi, “İstanbul’un Tarihi Otelleri (1840-1914) ve Koruma Kapsamında Galata ve Pera Otellerinin Değerlendirilmesi”, 171.

98 Yağan, *İstanbul’un Tarihi Sayfiye Alanları ve Dönüşüm Süreçleri*, 64.

99 Erkilinç, “Büyükdere Merkezinin Tarihsel Gelişimi”, 40.

100 BOA, Y.PRK.TŞF.5/58, 1898.

101 BOA, İ.ŞE..12/20, 1899; BOA, DH.MKT. 2179/57, 1899; BOA, DH.MKT. 2335/101, 1900; BOA, DH.MKT. 2458/80, 1901.

102 19. yüzyıl haritalarında bu liman “Büyük Liman” olarak yazılmıştır.

Fabrikalar yerleşimin güneybatısında, Çayırbaşı'ndan Bahçeköy yönüne doğru konumlandığı için kuzeydoğuda bulunan yerleşim merkezi ve Piyasa Caddesi'yle ilişkilenebilmiştir. Fabrikalar ürünlerini kalafat yerine taşıyabilmek için buraya bir hat çekmişler ve buradan gemilere yüklemişlerdir. Kalafat yerine yakın bölgede bir karantina dairesi ile biri Maltız Çarşısı'nda biri de Kalafat yerinde olmak üzere iki adet küçük gümrük kalesi bulunmaktadır. Bu gümrük yapıları ne kadar küçük de olsa Osmanlı İmparatorluğu'nun buradaki ticareti denetlemeye çalıştığını göstermektedir.

17. yüzyılda Evliya Çelebi bu bölgeden çıkarılan toprağın top kalıbı yapımında kullanıldığını söylemiş, Hovannesyan da buradan çıkarılan kilin kalitesini çok methetmiştir.¹⁰³

1840'lı yıllarda 15 yıllık imtiyazla Büyükdere Tuğla (Kiremit) Fabrikası kurulmuştur. Bu fabrikanın kurucu ortakları Mehmet Yusuf, Mehmet Sadık, Mustafa Reşid ve Ahmet Fethi'dir. İstanbul'un ilk tuğla fabrikası olarak geçen bu fabrikanın kurucuları arasında Mustafa Reşid Paşa ve Ahmet Fethi Paşa'nın bulunması önemlidir.¹⁰⁴ 1847-48 yıllarında bu fabrika ile liman arasında, yabancı mühendisler tarafından sevkiyat için yapılmış bir dekovil hattı bulunduğu belirtilmiştir. 1855 tarihli belgeye göre Darülfünun inşasında kullanılan tuğlalar da Büyükdere'den temin edilmiş ve parasının ödenmesi söylenmiştir.¹⁰⁵ Daha sonraları Avrupalı başka kişiler tarafından burada tuğla fabrikaları açılmış ve bu fabrikaların sayısı 14'e kadar çıkmıştır. Bunların en önemlilerinden biri 1876'da kurulan M. Pierre Salomone Tuğla Fabrikası'dır. Bu fabrikada döneminde İstanbul'un üçte bir tuğla ihtiyacı karşılanmıştır.¹⁰⁶

Tuğla fabrikaları dışında Büyükdere'de 1909'da Nektar Bira Fabrikası¹⁰⁷ ve 1894'te İstik Horniç tarafından bir ispirto fabrikası kurulmuş, Osmanlı Arşivi'ne göre 1875'te Mösyö İzidor Krikor ve ortaklarının kibrit fabrikası kurmasına izin verilmiştir.¹⁰⁸ 1918 tarihli Necip Bey haritasında bu bölgede bir çimento fabrikası ve yanında taş ocağı olduğu da görülmektedir.

Değerlendirme

Perâ'da kentsel ve mimari mekâna yansıyan nüfus yapısındaki değişim¹⁰⁹ Büyükdere'nin kentsel dönüşümünde de etkili olmuştur. Yerleşimin dönüşüm sürecinde kent içi yerleşimlerle benzerlikler olsa da, kentten uzak konumda bulunan bir sayfiye bölgesi olmasından dolayı farklı dinamikler birbirleriyle bağlantılı olarak bir araya gelmiştir. Bu bağlamda incelemeler sonucunda rihtim

103 Genim, *Konstantiniyye'den İstanbul'a XIX. Yüzyıl Ortalarından XX. Yüzyıla Boğaziçi'nin Rume-
li Yakası Fotoğrafları 2*, 722.

104 Mustafa Reşid Paşa ve Ahmet Fethi Paşa Avrupa'da sefirlik yapmış, dönemin üst düzey önemli iki diplomatidir. Mustafa Reşit Paşa Tanzimat Ferman'ını kaleme alanlardan biridir. Osmanlı başkentinin standartlara sahip olmasını istemiş ve nizamnamelerin çıkarılmasında önemli rol oynamıştır. Ahşap yerine kâğıt malzeme kullanılması durumunda yangınların önleneyeceğini düşünmektedir. Bkz. Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, 63-64.

105 BOA, A.İMKT.MHM. 64/16, 1855.

106 Şennur Kaya, "XIX. Yüzyılda İstanbul'da Tuğla Üretimi ve Çobançeşme Tuğla Fabrikası", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 50 (2017): 171.

107 Gül T. Köksal, "İstanbul'daki Endüstri Mirası için Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2005), 243.

108 BOA, İ..MMS. 53/2334, 1875.

109 Ayşe Derin Öncel, *Apartman: Galata'da Yeni Bir Konut Tipi* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 3.

inşasının, ulaşımın, turizm ve sanayinin gelişmesi ile yangınların yerleşimin değişim sürecinde etkileri olduğu tespit edilmiştir. Bu faktörlerin çoğu birbirini tetiklemiş, güçlendirmiş ve sosyal donatıların ön plana çıktığı bir yerleşim düzeni oluşmuştur.

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Pera Caddesi'nin iki yanında kurulan elçilik binalarının çevresinin kısa zamanda konutlar ve dini yapılar ile dolmasına¹⁰ benzer bir şekilde Büyükdere'nin konumu ve doğal çevresi nedeniyle sefarethanelerin yazları buraya taşınması da Büyükdere'nin gelişimi için önemli bir kırılma noktasını olmuştur. Yabancılar ve gayrimüslimler çoğunlukta olmak üzere yerleşime gelen nüfus artmış ve kozmopolit bir yapı ortaya çıkmıştır. Sefaretlerin burayı tercih etmeleri yerleşimin Karadeniz girişinde yer alması, derin bir limanının bulunması ve kente uzak konumundan dolayı izole bir yer olmasından kaynaklanmaktadır. Siyasal açıdan da hem Boğaz'ı kontrol etmek isteyenler hem de birbirlerine karşı güçlerini gösterebildikleri bir alan oluşturmuşlardır.

19. yüzyılda kentteki rıhtımların düzenlenmesi genellikle ticari aktivitelerin daha etkin bir şekilde yürütülebilmesi adına olmuştur. Karaköy-Galata-Pera aksında baktığımızda Karaköy rıhtımı ve Galata önemli bir ticaret bölgesi olduğu için rıhtım bu doğrultuda düzenlenmiştir.¹¹ Bunun yanında Büyükdere'de kent merkezindeki ya da Boğaziçi kıyılarındaki yerleşimlerde olmayan sosyal donatılar ortaya çıkmıştır. Rıhtım ticaret için değil rekreasyon alanı olarak sosyalleşmeye ayrılmıştır. Tanzimat Dönemi'nde değişmeye başlayan sosyal yaşam Piyasa Caddesi olarak adlandırılan ve "piyasa yapmaya" ayrılmış ağaçlıklı rıhtımdan açık bir biçimde okunabilmektedir. Zamanla doldurulan ve genişletilen bu rıhtım kullanımı İstanbul'da sadece Büyükdere'de karşımıza çıkmaktadır.

19. yüzyılda hem deniz hem de kara ulaşım olanaklarının gelişmesi, Büyükdere'deki dönüşümü hızlandıran en büyük olgulardan biridir. Fiziksel olarak Büyükdere Caddesi ile yerleşimin Pera'ya bağlanması, buradaki nüfusun artışında da önemli etkiler yaratmıştır. Benzer bir şekilde Büyükdere Caddesi, Pera bölgesinde de kentin yukarılara doğru çıkmasına ve omurga boyunca gelişmesine neden olmuştur. Deniz ulaşımı sadece nüfus artışını tetiklemele kalmamış, önceleri sadece iskele çevresiyle birlikte Piyasa Caddesi üzerinde kıyı boyunca evler varken, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerleşim tepelere doğru gelişmeye başlamıştır.

Ekonomide ve sosyal yaşamda yaşanan değişimler sonucu beliren turizm yapıları, hem Pera ile bağlantısı olması hem de sosyal yaşantısı ve doğal özellikleri nedeniyle Büyükdere'de ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yapılar Büyükdere'nin değişimini gösteren önemli yapılar olmuştur. Özellikle bu süreçte devletin hem elçiliklere hem de turizm yapılarına Büyükdere'nin de dahil olduğu, sınırlı bir alanda izin vermesi de Büyükdere'nin büyümesinde önemli bir rol oynamıştır. Devlet bu yöntemle yabancıları ve gayrimüslimleri kontrol altında tutmaya, karakolu Büyükdere'nin üst bölgesinde konumlandırmasıyla da limanı denetim altına almaya çalışmıştır.

110 Seza Durudoğan, "XIX. Yüzyılda Pera/Beyoğlu'nun Ekonomik, Kültürel ve Politik Yapısının Mimariye Etkileri" (Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1998), 26.

111 Çelik, 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul, 99.

Sayfiye bölgesi olmasının yanında, doğal özelliklerinden dolayı Büyükdere sanayiye de önemli bir noktada olmuştur. Kente uzak bir konumda bulunmasına rağmen ulaşım olanaklarının da çoğalmasıyla yerleşimdeki sanayi yapıları artmış, yerleşim merkez ve sanayi bölgesi olarak neredeyse iki bölgeye ayrılmıştır. Özellikle 19. yüzyıldaki dönüşümü etkileyen tuğla yapı malzemeleri Büyükdere’de yoğun olarak üretilmiştir.

19. yüzyıl kentsel dönüşümünde önemli etkenlerden biri olan yangınlar Büyükdere üzerinde kent içi yerleşimler kadar etkili olmamakla birlikte, yerleşim merkezinde gridal sistemle yapılan düzenlemeler hissedilmektedir. Pera’da özellikle 1870 yangınından sonra inşa edilen kâgir ve çok katlı yapılarla karşılaşılırken, Büyükdere’de yangın bölgelerinde sadece ana cadde üzerinde yoğunluklu olarak kâgir yapılar görülmektedir. Bunun yanında yerleşim içinde ahşap ve nimkâgir yapılar yoğunlukla yapılmaya devam etmiştir. Bu da Boğaziçi ve çevresinin tali bölge olarak belirlenmesinden ve kâgir yapısının zorunlu olmasından kaynaklanmaktadır.

Büyükdere’nin dönüşüm sürecinde Pera ile olan fiziksel ve sosyal bağın etkisiyle kentsel mekân dönüşümleri toplumsal dinamikler doğrultusunda gerçekleşmiş¹¹² ve demografik yapı ile sosyo-kültürel faktörler daha fazla baskın olmuştur. Devlet bazı sınırlandırmalarda bulunarak yabancıları ve gayrimüslimleri Büyükdere ve çevresindeki alanda tutmaya çalışmış, otorite varlığını sadece sembolü olan kamusal yapılarla gösterebilmiştir.

Kaynakça

- Arel, Ayla. *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1975.
- Arıoğlu, Gürhan. “İstanbul Büyükdere Piyasa Caddesi’nin Oluşumu, Gelişimi ve Günümüz Şartlarında Değerlendirilmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2004.
- Arslan, Necla. *Gravür ve Seyahatnamelerle İstanbul: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1992.
- Atatürk Kitaplığı, 1819 Kauffer Haritası, İstanbul.
- Atatürk Kitaplığı, 1865-75 Piyasa Caddesi Kartpostalı, İstanbul.
- Atatürk Kitaplığı, 1913-14 Büyükdere Piyasa Caddesi İstikamet Haritası, İstanbul.
- Atatürk Kitaplığı, 1914 Büyükdere İspanya Sokağı Harik Haritası, İstanbul.
- Atatürk Kitaplığı, 1913-14 Büyükdere ile Mesarburnu İstikamet Haritası, İstanbul.
- Atatürk Kitaplığı, 1918 Necip Bey Haritası, İstanbul.
- Atatürk Kitaplığı, 1926 Rumeli Ciheti Haritası, İstanbul.
- Atatürk Kitaplığı, Hrt_006034.
- Atatürk Kitaplığı, Hrt_006370.
- Axa Sigorta Arşivi, 1914-1926 (?), SALT Araştırma Arşivi, İstanbul.

112 Öncel, *Apartman: Galata’da Yeni Bir Konut Tipi*, 227.

- Aysu, Çiğdem. "Büyükdere". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 1 içinde, 359-361. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Aysu, Çiğdem. "Büyükdere Caddesi". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 1 içinde, 361-363. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Başar, Neslihan. "Büyükdere Vapur İskelesi Restorasyon Projesi". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2007.
- Bingöl, Pınar. "Boğaziçi Doğal ve Tarihi Sit Değerlerini İçeren Koruma Planlaması İçinde Boğaziçi Öngörünüm Alanı ve Sahil Şeridinin Yeniden Değerlendirilmesi". Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2008.
- BOA, İ..MMS. 53/2334, 1875.
- BOA, Y..PRK.PT.15/1, 1897.
- BOA, İ..ŞD..107/6433, 1888.
- BOA, DH.MKT.1830/81, 1890.
- BOA, DH.MKT.2179/57, 1899.
- BOA, İ..MMS. 11/445, 1857.
- BOA, A.}MKT.MHM.343/30, 1865.
- BOA, Y..PRK.TŞF.5/58, 1898.
- BOA, İ..ŞE..12/20, 1899.
- BOA, DH.MKT. 2179/57, 1899.
- BOA, DH.MKT. 2335/101, 1900.
- BOA, DH.MKT. 2458/80, 1901.
- BOA, A.}MKT.MHM. 64/16, 1855.
- Byzantios, Dionysios. *Boğaziçi'nde Bir Gezinti*, 2. baskı. Çeviren Mehmet Fatih Yavuz. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Çelebi, Elif. "İstanbul'un Tarihi Otelleri (1840-1914) ve Koruma Kapsamında Galata ve Pera Otellerinin Değerlendirilmesi". Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2010.
- Çelik, Zeynep. *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*. Çeviren Selim Deringil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Çiftçi, Aynur. "Son Dönem İstanbul Karakolları Anadolu Yakası ve Büyükdere Topçu Karakolu". Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1996.
- De Carbognano, Cosimo Comidas. *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*. Çeviren Erendiz Özbayoglu. İstanbul: Eren Yayınları, 1993.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*. İstanbul: Aydın Kitabevi, 2009.
- Durudoğan, Seza. "XIX. Yüzyılda Pera/Beyoğlu'nun Ekonomik, Kültürel ve Politik Yapısının Mimariye Etkileri". Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1998.
- Elçi, Tahir. *Boğaziçi*. İstanbul: Cinius Yayınları, 2016.
- Eldem, Sedat Hakki. *Boğaziçi Anıları*. İstanbul: Aletaş Alarko, 1979.
- Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umur-i Belediyye*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi, 1995.
- Erkılınç, Sıdıka. "Büyükdere Merkezinin Tarihsel Gelişimi". Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1982.

- Eyice, Semavi. *Bizans Devrinde Boğaziçi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007.
- Genim, Sinan. *Konstantiniyye'den İstanbul'a XIX. Yüzyıl Ortalarından XX. Yüzyıla Boğaziçi'nin Rumeli Yakası Fotoğrafları 2*. İstanbul: Suna ve İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2006.
- Gülenaz, Nursel. *Batılılaşma Dönemi İstanbul'unda Hanlar ve Pasajlar*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2011.
- İnciciyan, Gugios V. *Boğaziçi Sayfıyeleri*. Çeviren Hrand der Andresyan. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- İrez, Feryal ve Aksu, Hüsamettin. *Boğaziçi Sefarethaneleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1992.
- IFEA Arşivi, 1819 Melling Gravürü.
- Kaya, Şennur. "XIX. Yüzyılda İstanbul'da Tuğla Üretimi ve Çobançeşme Tuğla Fabrikası". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 50 (2017): 165-188.
- Köprülü, Tuna (2005). *İstanbul'daki Yabancı Saraylar*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2005.
- Köksal, Gül T. "İstanbul'daki Endüstri Mirası için Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2005.
- Kuban, Doğan. *İstanbul Bir Kent Tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Vakfı, 1996.
- Manav, Nursel. "Devlet Banker İlişkileri Çerçevesinde Baltazzi Ailesi". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2009.
- Müller-Wiener, Wolfgang. *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*. Çeviren Erol Özbek. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Öncel, Ayşe Derin. *Apartman: Galata'da Yeni Bir Konut Tipi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Salman, Yıldız. "Boğaziçi Tarihi Sit Alanının Yok Olma Süreci ve Kalan Sınırlı Değerlerin Korunma Olasılıkları". Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2004.
- SALT Araştırma, Fotoğraf Arşivi, 1890 Büyükdere Piyasa Caddesi Fotoğrafı.
- Sezer Sevinç, Sezim. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Latin Katolik Yapıları". Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 1997.
- Sönmez, Ece. "Büyükdere Aya Paraskevi Kilisesi Koruma Projesi". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2014.
- Şehsuvaroğlu, Haluk Yusuf. *Boğaziçi'ne Dair*. İstanbul: Türkiye Tücing Otomobil Kurumu, 1986
- Tchihatchef de, Pierre. *İstanbul ve Boğaziçi*. Çeviren Ali Berktaş. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Arşivi. *Şirket-i Hayriye Salnamesi*. 1914.
- Ünal, Fatih. "Rusların Hatıralarına Göre XVIII-XIX. Asırlarda Büyükdere". *Kerkük Çok Uzak Değil: Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan: Türk Tarihine Dair Yazılar II* içinde, derleyenler Alpaslan Demir, Tuba Kalkan, Eralp Erdoğan, 543-569. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Yağan, Nefise Burcu. *İstanbul'un Tarihi Sayfıye Alanları ve Dönüşüm Süreçleri*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2018.
- Yılmaz, Altuğ, derleyen. *2012 Beyanamesi: İstanbul Ermeni Vakıflarının El Konan Müllkleri*. İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2012.